

Technici en de totalitaire verleiding

*Het Technisch Gilde en
de 'volkse gemeenschap'*

Hans Schippers

WALBURGERS

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en de Stichting Historie der Techniek.

Afbeelding omslag: Mussert houdt een redevoering op de eerste Dag der
Nederlandse Techniek in Utrecht in december 1942. Het Utrechts Archief.

Ontwerp omslag: Margreet van de Burgt

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 957 7

e-ISBN 978 94 6249 958 4

NUR 689

© 2023 H. Schippers, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in
enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen
te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt
verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

Woord vooraf	7
Dank	9
Inleiding	10
Technologie en technici in het tijdperk van fascisme en nationaalsocialisme 10 De Nationaal Socialistische Beweging (NSB) 10 Het Technisch Gilde 11 Zwaartepunten 12	
1. Techniek, technici en de totalitaire staat	14
De eenpartijstaat 14 Fascisme en nationaalsocialisme 15 Italië, techniek en ingenieurs 17 Grote projecten 19 Geleidelijke radicalisering 20 Toenemende Duitse invloed 23 Een rampzalige oorlog 24 Duitse technici en het Nazibewind 25 De 'gelijkschakeling' 26 Wetenschappelijk onderzoek 30 Het <i>Kaiser Wilhelm Gesellschaft</i> 31 Oorlogsvoorbereiding en oorlog 32 Planning en organisatie 33 Todt en Speer als ministers van Bewapening 35 Concentratiekampen als industriële centra 37 Nieuwe wapens 38 Steun, conformisme en verzet 40 Navolgers 41	
2. Anton Mussert, een ingenieur als redder van het land	42
Een keurige liberaal 42 De ingenieur en de NSB 43 Technische publicaties 44 Mussert en de politiek, de liberale jaren 48 Afslag naar rechts 49 De NSB na 1935 50 Bestrijding van de NSB 51 Radicalisering en racisme 52 Redder van het vaderland? 54	
3. De NSB: techniek en technici	57
Musserts visie in de Toelichting 57 Vooral politiek leider 59 <i>Nieuw Nederland</i> en de techniek 61 De fascistische oplossing 68	

4. Oprichting en opvattingen van het Technisch Gilde	72
Herweijer en het Gilde 73 Doel van het Technisch Gilde 76 Dienstbaar aan volk en gemeenschap 77 Maandblad <i>Technisch Nederland</i> 80	
5. Organisatie en leden van het Gilde	84
Leden, leden, leden!! 85 Architecten en garagehouders 88 Organisatie van het Gilde 91	
6. Intriges rond het KIVI	95
De Nederlandse Technische Unie 95 Opheffing van het KIVI 97 Intriges rond het KIVI 100 Fiebig, het Technisch Gilde en het KIVI 102 Fiebig's mislukte machtsgreep 104 De strijd om de ingenieurstitel 106 'Ingenieurstitel voor MTS'ers' 107	
7. Het Technisch Gilde als nachtkaaars	110
Appel tot samenwerking 110 Oriëntatie op Duitsland 111 In de schaduw van Stalingrad 114 Nieuwe prioriteiten 115 Mussert en de mooie vergezichten 117 Meer van hetzelfde 120 De roze bril van Herweijer 123 Het laatste halfjaar van het Gilde 124	
8. Naoorlogse beoordeling	127
Geen vervolging om lidmaatschap Technisch Gilde 127 Onbevredigende verantwoording 129 Beoordeling van andere kopstukken van het Technisch Gilde 130	
9. Een mislukte gelijkschakeling	135
De NSB en de techniek 135 Het falende Gilde 136 Eindspel 138 Een 'technische' paradox 138 Zuivering, onderwijshervorming en nieuwe uitdagingen 140 Onderwijshervorming in Nederland 143 Recente zaken 146	
Noten	149
Bronnen en literatuur	160
Register van persoonsnamen	164

Woord vooraf

Welke politieke utopieën en waandenkbeelden het nationaalsozialisme met zich mee heeft gebracht, technische vooruitgang was bij alle irrationaliteit ook een feit van historische betekenis. Vooruitgang in de techniek werd weliswaar gedictieerd door het streven naar vernietiging en overweldiging en het was grotendeels militair bepaald, maar de ideologie bracht bij voorbeeld ook de Volkswagen voort, een nieuwe architectuur en een nieuwe en spectaculaire technologie van de oorlogsraketten; op de langere duur dus ook een kernbom.

De vraag doet zich voor of deze prioriteit zich ook vertaalde in een technologie van nationaalsocialistische snit; in een vooruitgang die zowel de 'nieuwe mens' zou dienen als bij voorbeeld de strijdvaardigheid in de beoogde revanche op de nederlaag van Duitsland in de Eerste Wereldoorlog en de 'nieuwe maatschappij', die moest worden uitgevonden en ingevoerd. Techniek werd dus niet alleen gezien als deel van onderzoek naar en totstandkoming van een nieuwe wereld, maar ook als strijd tegen de oude.

Hans Schippers, historicus met een brede kennis van het nationaalsozialisme in Nederland, heeft zich afgevraagd in hoeverre de technische vooruitgang, die deze leer ook beoogt, in Nederland is aangeslagen, vooral na mei 1940 in het bezette Nederland, maar ook al in de vooroorlogse propaganda vanuit zijn oostelijke grens. De Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) heeft een 'volkse' ideologie uit Nazi-Duitsland geïmporteerd, maar heeft de beweging zich ook laten kennen in pogingen om de technologische vooruitgang in Nazi-Duistland te 'vertalen' in een voorbeeld dat Nederland zich ook eigen moest kunnen maken; naast de nieuwe ideologie ook de nieuwe machines?

Hans Schippers heeft zich geconcentreerd op de personen en instituties, die uit overeenstemming of bewondering de import van nationaalsocialistische denkbeelden combineerden met aandacht en bewondering voor een technologische vooruitgang bij de oosterburen, en bij de bezetters uit het oosten. De geschiedenis

van het zogeheten Technisch Gilde in de NSB is daarvan een goed voorbeeld; technische vooruitgang gecombineerd met een middeleeuwse term voor de organisatie die het tot uitvoering moest doen komen.

De geschiedenis van deze import is niet een bron van opvallende verbeeldingskracht. Het nationaalsocialistische bezettingsregime is in Nederland niet de geschiedenis ingegaan als een stimulans van technische vooruitgang. Het blijft echter wel intrigerend dat er binnen de collaboratie ook Nederlanders kunnen worden aangetroffen voor wie juist dat aspect in de nazistische geschiedenis een inspirerend voorbeeld is geweest. Nederlanders dus, die overtuigd werden van de mogelijkheid om een irrationele ideologie te combineren met een bij uitstek rationele vooruitgang.

In 1945 is deze technologische vooruitgang in oorlogstijd onderwerp geworden van een nieuwe discussie. Moest zulke modernisering niet worden aangevuld met een bezinning op de wijsgerige en morele aspecten daarvan? Moest de toekomstige ingenieur zich ook niet vragen stellen over de maatschappelijke en humane effecten van deze vooruitgang? Het heeft in de toenmalige Technische Hogeschool in Delft de ontwikkeling bevorderd van een *Studium Generale*; een reeks van colleges waarin een filosofische overdenking kan worden toegevoegd aan de feiten en inzichten van een nieuwe technologie.

Prof. dr. J.Th.M. Bank
23 september 2022

Dank

Het manuscript van dit boek is geheel of gedeeltelijk van commentaar voorzien door prof. dr. em. Jan Bank, prof. dr. ir. Eric van der Vleuten van de Technisch Universiteit Eindhoven (TU/e) en Edwin Klein, MA, verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogs- Holocaust- en Genocide Studies (NIOD). Jan Bank schreef ook het voorwoord bij het boek.

Harco Gijsbers, beheerder van de Beeldbank WO2 van het NIOD, was meedenker en veel meer dan dat bij het vinden van de juiste illustraties.

Hester Stein, hoofdredacteur en collega bij *Joods Nu*, gaf bij enkele hoofdstukken zeer gewaardeerde taalkundige adviezen.

Voor het aanvragen van boeken kon ik als vanouds een beroep doen op de bibliotheek van de TU/e.

De Walburg Pers in Zutphen was bereid de publicatie van het boek over de technici en de totalitaire verleiding op zich te nemen. Dit maakte een hernieuwde samenwerking met uitgever Anja van Leusden mogelijk, met wie ik bij Uitgeverij Verloren had gewerkt aan de publicatie van het boek over de Westerweelgroep.

De uitgave van het boek werd mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en de Stichting Historie der Techniek.

Mijn vrouw Frank was de geduldige en betrouwbare meezezer en commentator, die mij voor de nodige vergissingen behoedde. Over de familiekring gesproken, moet ik de groeiende schare kleinkinderen noemen die bij oppasbeurten en logeerpartijtjes voor de nodige afleiding zorgden.

Iedereen die ik hier heb genoemd wil ik bijzonder hartelijk danken voor hun hulp.

Inleiding

Technologie en technici in het tijdperk van fascisme en nationaalsocialisme

Voor de totalitaire ideologieën van de twintigste eeuw waren techniek en wetenschap en de mensen die daarbij betrokken waren van groot belang. Dit gold zowel voor het communisme, het fascisme als het nationaalsocialisme. Het communisme zag in techniek en wetenschap de middelen om een klasseloze maatschappij te creëren. Fascisme en nationaalsocialisme wilden technologie gebruiken om een sterke staat tot stand te brengen, die de Italiaanse natie, of in het geval van nazi-Duitsland, het Germaanse ras, een leidende rol in de internationale gemeenschap kon geven.

In alle drie de ideologieën waren ingenieurs, andere technici en exacte wetenschappers de mensen die een sleutelrol speelden om het nagestreefde doel te bereiken. Incorporatie in het regerings-systeem van organisaties van deze beroepsgroepen behoorde tot de prioriteiten van alle drie de politieke richtingen.

Aan de hand van een beperkt literatuuronderzoek wordt in een inleidend hoofdstuk in hoofdlijnen de rol van techniek, technici en wetenschap in fascisme en nationaalsocialisme belicht.

In het slothoofdstuk wordt kort aandacht besteed aan de na de oorlog gerealiseerde hervormingen in de techniekopleiding en de meer recente maatschappelijke rol van technici en techniek.

De Nationaal Socialistische Beweging (NSB)

Het hoofdonderwerp van deze publicatie betreft de opvattingen over technologie en technici van de eind 1931 door de civiel ingenieur bij de Utrechtse Provinciale Waterstaat A.A. (Anton) Mussert opgerichte Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). Ondanks de naam oriënteerde de politieke organisatie zich de eerste jaren voornamelijk op het fascistische Italië. Racisme, bijvoorbeeld, werd aanvankelijk afgewezen.

Belangrijke programmapunten bij de oprichting waren onder meer:

- vorming van een sterke regering;
- afschaffing van de parlementaire democratie;
- een corporatieve ordening van de economie;
- techniek moest in dienst staan van de volksgemeenschap en
- beperking van de vrijheid van drukpers.

De NSB groeide snel tot ongeveer 50.000 leden in het begin van 1936. Een jaar eerder kreeg de beweging bijna 8 procent van de stemmen bij verkiezingen voor de Provinciale Staten. Daarna zette een teruggang in die vooral werd veroorzaakt door een geleidelijke radicalisering van de beweging. Duitsland verving Italië als voorbeeld en de NSB aanvaardde racisme en antisemitisme. Bij de verkiezingen voor de Tweede-Kamer in 1937 liep het aantal stemmen terug tot 4 procent van het electoraat. In januari 1939 had de NSB 30.000 leden.

Na de Duitse inval begon een sterke ledengroei, waarbij ook opportunisten een belangrijke rol speelde. In oktober 1941 telde de beweging ongeveer 85.000 leden. In september 1943 was dit teruggelopen tot 75.000 om daarna weer op te lopen tot ruim 80.000 in de zomer van 1944.¹

Het Technisch Gilde

Om de maatschappelijke invloed van de NSB te vergroten, richtte Mussert in 1940 en 1941 een aantal 'Fronten' en 'Gildes' op. Tot deze organisaties konden ook niet-partijleden toetreden. Een van die nevenorganisaties was het in november 1940 opgerichte Technisch Gilde, waarvan het lidmaatschap openstond voor mensen die een hogere of middelbaar technische opleiding hadden gevolgd of een daaraan gelijkwaardig technisch beroep uitoefenden.

De leden moesten van 'Nederlandse (Dietse) of verwante bloede' zijn. Joden konden dus geen lid worden.

Het Technisch Gilde was vooral actief in de periode 1941-1943. Er waren eerst vijf 'hoofdafdelingen': algemene techniek

en werktuigbouw, energie, mijnbouw en metaalbereiding, chemie en bouwkunde. Later ontstond in hoofdzaak langs deze lijnen een wat andere indeling en kwam ook een 'hoofdafdeling Delftse studenten' tot stand. Binnen het overkoepelende gilde bestonden nog een Nederlands Architecten Gilde en een Gilde van Automobieltechnici en Verkeersdeskundigen.

Aanvankelijk groeide het aantal leden snel tot ongeveer 2000 begin 1943. Daarna vestigden zich echter steeds meer Nederlandse Gildeleden in Duitsland en door de Duitsers bezette gebieden in Oost-Europa. De band met deze leden ging daarbij vaak verloren. De activiteiten van het Gilde stopten geheel na Dolle Dinsdag, begin september 1944, toen veel leden naar Duitsland vluchtten.

Zwaartepunten

De focus in dit boek ligt op de volgende onderwerpen:

- de opvattingen over techniek en technici in brede zin, zoals die bestonden bij fascisme, nationaalsocialisme en in de NSB;
- de hoofdactiviteiten van het Technisch Gilde: de pogingen om organisaties van technici in totalitaire zin te hervormen, meer in het bijzonder de verhouding tot het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs (KIVI) en de vraag wie de titel van ingenieur mocht voeren en de steun aan de Duitse oorlogsvoering;
- de organisatie van het Gilde, dat een groot aantal plaatselijke afdelingen had, die later op provinciaal niveau werden georganiseerd. Tevens is er aandacht voor de beroepsmatige achtergrond van de leden;
- de verhouding van het Technisch Gilde tot de NSB en de bezetter;
- de naoorlogse justitiële beoordeling van het Gilde en zijn leden en
- naoorlogse hervormingen in het technisch onderwijs en nieuwe maatschappelijke uitdagingen.

Belangrijke bronnen zijn de publicaties van Mussert en andere technici in de NSB, het door het Technisch Gilde uitgegeven

maandblad *Technisch Nederland* en andere publicaties en mededelingen van de organisatie en correspondentie door het secretariaat met kaderleden en leden. De genoemde bronnen bevinden zich in hoofdzaak bij het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocide Onderzoek in Amsterdam en bij het Nationaal Archief in Den Haag.

1. **Techniek, technici en de totalitaire staat**

In dit inleidende hoofdstuk staan in hoofdlijnen de opvattingen beschreven van fascisme en nationaalsocialisme, beide in verschillende mate totalitaire ideologieën, over techniek en technici. Opmerkelijk is dat beide ideologieën hun inspiratie vonden in al dan niet geromantiseerde episodes uit het nationale verleden. Een vraag hierbij is in hoeverre dit verleden een rol speelde bij de toepassing van moderne techniek.

De eenpartijstaat

De opkomst van politieke bewegingen, die streefden naar een eenpartijstaat, kenmerkte de eerste helft van de twintigste eeuw. Deze bewegingen waren vooral sterk in landen zonder of met een beperkte democratische traditie of een niet goed functionerende liberale democratie. In oktober 1917 grepen de door Vladimir Lenin en later Josef Stalin aangevoerde communisten de macht in Rusland, waarna zij binnen enkele jaren een door hun partij geleide dictatuur instelden in wat inmiddels de Sovjet-Unie heette.

In Italië kreeg eind 1922 de door Benito Mussolini aangevoerde fascistische partij de leiding van de regering. Drie jaar later ging hij het land eveneens als eenpartijstaat besturen.

In Duitsland kwamen begin 1933 de nationaalsocialisten onder leiding van Adolf Hitler aan de macht. Binnen enkele maanden schakelden zij alle politieke tegenstanders uit en stelden een totalitaire staat in.¹

Communisten, fascisten en nationaalsocialisten werden alle drie gedreven door utopische idealen. Voor de communisten lag dat ideaal in de toekomst. Zij streefden naar een klasseloze maatschappij, die onder leiding van de arbeidersklasse eerst in Rusland en later over de hele wereld moest worden gerealiseerd.